

МІСТО ПОЛОННЕ РАНЬМОДЕРНОЇ ДОБИ: СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ ТА ДЕМОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТИ

Ірина ВОРОНЧУК

orcid.org/0000-0001-5466-5356

доктор історичних наук, доцент, завідувачка відділу історичних пам'яток НДІУ

Анотація. Попри значні зрушення останніх часів у вивченні урбанізаційних процесів в українських землях, історія українських міст, зокрема й раннього Нового часу, з'ясована ще недостатньо. Тому регіональна проблематика й історична локалістика залишаються актуальними завданнями вітчизняної історіографії.

Стаття присвячена висвітленню історії міста Полонного ранньомодерної доби на підставі Інвентаря поділу маєтків князя Олександра Острозького між його спадкоємцями 1620 р. З'ясовано, яким чином місто, відоме ще з давньоруської доби, увійшло до Великого князівства Литовського, а в подальшому до домену князів Острозьких. На основі інвентарного опису досліджено просторову організацію міста, його внутрішнє облаштування, систему та характер забудови. Виділено такі соціотопографічні елементи міста, як Замок, Передгороддя, Старе Полонне, Нове Полонне, Лука і Загороддя. Проаналізовано соціально-демографічну ситуацію, зокрема обчислено осілі садиби, в їх межах домогосподарські структури та окремі родини, дана характеристика етнічного складу, конфесійної ситуації та міського самоуправління на основі магдебурзького права. Щодо економічного життя встановлено наявність у місті щонайменше 196 ремісників і промисловців 46 спеціальностей, зазначено повинності містян та їх пов'язаність із сільським господарством. Доведено: на початок XVII ст. місто становило значний соціокультурний організм з добре розвинутою цеховою організацією ремісництва та системою міського самоуправління на основі магдебурзького права. Підкреслено роль власників міста, князів Острозьких, у розбудові ранньомодерного міста Полонного.

Ключові слова: місто Полонне; князі Острозькі; Інвентар; соціотопографія; демографічна ситуація; етнічний склад; економічно-господарський розвиток; самоуправління.

THE CITY OF POLONNE IN THE EARLY MODERN PERIOD: SOCIO-ECONOMIC AND DEMOGRAPHIC ASPECTS

Iryna VORONCHUK

Doctor of Historical Sciences, associate professor, Head of the Historical Sites Department of RIUS

Annotation. Despite the fact that in recent times the studies in urbanization processes in Ukrainian lands have undergone great advancements, the history of Ukrainian cities especially in the early modern period has not yet been sufficiently delved into. Therefore, studies in regional and local history remain topical for the Ukrainian historiography. The article looks at the history of the city of Polonne in the early modern period and is based on the Inventory of the division of the estates of Prince Oleksandr Ostrogski among his heirs in 1620. This study sheds light on how the city, which was known since the Old Rus times, was incorporated into the Grand Duchy of Lithuania and later into the domain of the Ostrozki princely family. On the basis of the Inventory's description, the spatial organization of the city, its internal arrangement, the system and special features of the buildings were studied. Such socio-topographical parts of the city as Zamok, Peredhoroddia, Stare Polonne, Nove Polonne, Luka

and Zagroddia were identified. The article analyses the city socio-demographic situation, in particular, it gives numbers of settled households and within them the numbers of family structures and separate families. The ethnic composition, religious confessions of the city and its self-government on the basis of the Magdeburg law are described as well. With regard to the city's economic life, it was found out that there had been at least 196 craftsmen and tradesmen in 46 fields. The duties of the citizens were also identified as well as their involvement in agriculture. The article proves that at the beginning of the 17th century the city was an important socio-cultural organism with a well-developed guild organization of crafts and a system of town self-government based on the Magdeburg law. The role of the owners of the city of Polonne – the princes of the House of Ostrogski – in its development in the early modern times is emphasized.

Key words: *the city of Polonne; the Ostrogski princes; inventory; socio-topography; demographic situation; ethnic composition; economic development; self-government.*

Вивчення регіональної історії та ще вужче – локальної – є одним із пріоритетів сучасної світової історичної науки, адже добре знання історії «малої» Батьківщини є одним із найважливіших чинників у процесі формування самоідентифікації будь-якої людини. У сьогоденних українських реаліях це набуває особливого значення. Новий рівень осмислення місцевої історії сприятиме активізації досліджень окремих поселень: міст і сіл. Безперечно, міська історія є складовою частиною регіоналістики, разом з тим предметне поле історичної урбаністики, як зазначається в літературі, відрізняється значно ширшими і глибшими параметрами [5, с. 43].

Зазвичай вітчизняні дослідники ранньомодерної доби відзначали і відзначають значний рівень урбанізації українських земель у XVI–XVII ст. [15, с. 35, 88–90; 12, с. 275–278]. Проте, попри вагомий внесок деяких попередніх проєктів краєзнавчого характеру і навіть низки сучасних доволі широкозакроених регіональних досліджень, вітчизняна історична локалістика (тобто історія окремих міст і сіл) ще не набула статусу субдисципліни [4, с. 14].

Історичне значення міст напрочуд влучно підкреслив видатний дослідник

економічної історії доіндустріальної Європи Фернан Бродель: «Місто – ніби це зура, розрив, нова доля світу. Коли воно виникає, несучи з собою писемність, то відчиняє двері того, що ми називаємо історією» [3, с. 414]. На важливості міст як явища свого часу наголошував Іван Франко. Розмірковуючи про ранньомодерну добу, він вважав, що для цього часу найцікавішим є розвиток міст [23, с. 122]. Історична урбаністика привернула увагу дослідників давно, тож уже на початку XIX ст., коли з'явилось усвідомлення своєрідності міста, різноманітності форм міського життя, припадають і перші спроби типологізації міст [26, с. 58].

На відміну від європейської медієвістики, де міська проблематика обговорюється майже два століття, в українській історіографії питання типології міст, їхнього статусу, особливостей розвитку тощо практично не дискутувалися, хоча потреба в цьому, безперечно, існує. Щоправда, подеколи дослідникам закидають претензії щодо начебто недосконалого дескриптивного методу, який полягає у фіксації, описанні та класифікації артефактів [5, с. 23]. Проте без методу системного збору й накопичення достатньої інформації щодо виникнення

і розвитку окремих міст, до того ж різних часових зрізів, вочевидь, і неможливо перейти до новітніх методик, чим і пояснюється відставання української історіографії у дослідженні міської історії, особливо ранньомодерної доби. Неабияке значення у цьому процесі посідає і наявність та інфомаційний потенціал джерельної бази.

Дана стаття побудована на основі унікального документального джерела – Інвентаря поділу маєтків князя Олександра Острозького між його нащадками у 1620 р., яке містить опис 320 поселень Волині, зокрема 20 міст, одним із яких є Полонне [6, с. 3–5].

Одне з найдавніших українських міст Волині – Полонне – вже у X ст. входило до складу давньоруської держави. В літописі згадується під назвами Полонне, Полони, Полний, Полоний [20, с. 297, 301, 357, 361, 390, 424, 427]. Під 1169 р. Полонне називається містом «церкви святої Богородиці Десятинної» [20, с. 301]. На цій підставі деякі дослідники стверджували, що за розпорядженням київського князя Володимира місто разом із низкою сіл становило власність Десятинної церкви [22, с. 229–231; 24, с. 825–827]. З другої половини XII ст. місто перебувало у власності київських князів. Вважають, що в XIII ст. у місті було зведено замок-фортецю, залишки якого збереглися й дотепер [17, с. 437]. Під 1254 р. у Полонному згадуються монастир та його ігумен Григорій [20, с. 424, 427].

Розташування міста на важливому торговельному шляху з Києва до Галича та Волині сприяло його розбудові. Проте 1240 р. Полонне, як і більшість давньоруських міст, було зруйноване татарами. Нападники, які стояли ще на стадії

племінного розвитку, не знали міської культури, тому особливо по-варварськи ставилися саме до міських поселень.

Попри руйнацію місто вижило й відродилося. Протягом XIII ст. за Полонне велася тривала боротьба, тож періодично місто переходило до волинських або київських князів, поки остаточно не було приєднане до Галицько-Волинського князівства, а після його розпаду вже у складі Волинського князівства увійшло до Великого князівства Литовського (далі – ВКЛ). 16 квітня 1494 р. місто Полонне отримав у власність «за службу» гетьман ВКЛ князь Костянтин Іванович Острозький: так місто увійшло до володінь князів Острозьких [27, с. 143–144; 6, с. 117]. Унаслідок Люблінської унії 1569 р. Полонне опинилося у складі нового державного утворення – Речі Посполитої.

Уже в межах цієї держави 1574 р. власником величезного домену, який вітчизняні історики подеколи умовно називають «Острозька Русь» або «Острожчина», став молодший син покійного гетьмана ВКЛ князь Василь-Костянтин Острозький.

Наприкінці життя старого й тяжко хворого князя Василя Острозького між двома його синами (середній Костянтин на той час уже помер), краківським каштеляном Янушем і володимирським старостою Олександром, розпочалося жорстке протистояння за батьківську спадщину. Намагаючись примирити синів, батько дав їм спершу усний дозвіл на розподіл маєтків, а пізніше й письмовий, написаний 21 травня 1602 р. в його резиденції – місті Дубні. Це розпорядження, складене у двох примірниках і підписане, окрім власне самого князя, його приятелями, князем Юрієм

Пузиною і Дмитром Єловицьким, було вручене особисто батьком кожному із синів. 29 жовтня 1602 р. цей документ під назвою «Коньсенсь на розделок маетностей их милости княжатою Острозким, през его милост пана воеводу киевского даний» було внесено до луцьких гродських актів давнім слугою князя В.-К. Острозького Васи́лієм Бабинським. У ньому зазначається, що «княжа его милост пан воевода киевский дал сыном своим, ясне освецоным Янушови, каштелянови краковскому, и Александрови, воеводе волынскому, княжатою Острозким», публічне розпорядження «за живота своего дил межи собою учинити в маетностях всех своих, такъ в Короне Полской в разных воеводствахъ и поветех, яко и у воеводствах Киевским, Волынскимъ и Браславским, Великом князстве Литовском, у воеводствах его будущих и лежачих», тобто розподілити між собою на дві рівні частини всі його дідичні й набуті маєтки [25, ф. 25, оп. 1, спр. 65, арк. 270–273; 6, с. 71–72].

Проте брати так і не спромоглися мирно без стороннього втручання дійти згоди. Аби запобігти збройному конфлікту між синами, старий князь звернувся до подільського воеводи Олександра Конецпольського, котрий змолоду проходив вишкіл на князівському дворі, з проханням примирити синів. Конецпольський, який користувався великою повагою як Януша, так і Олександра, виступив у ролі посередника й оцінювача маєтків, внаслідок чого протиборчі сторони вдалося примирити. Процес розподілу та його узгодження тривав протягом цілого тижня, з 10 по 17 березня 1603 р. За дільчим актом Януш отримав маєтки, розташовані на лівому березі річок Вілії й Горині з боку Луцька, а Олександр – на

правому березі цих же річок. Місто Полонне увійшло до Олександрової частини [30, s. 4].

Після загадкової смерті останніх Олександрових синів, Костянтина і Януша, їхня матір Анна з Костків 1621 р. розподілила маєтки між дочками Софією, Катериною і Анною. Місто Полонне разом із Полонською волостю дісталось старшій із дочок Софії, яка ще 1613 р. була видана заміж за краківського воеводу і сандецького старосту, згодом польного гетьмана Станіслава Любомирського. Саме для рівнозначного розподілу маєтків між спадкоємцями у 1620 р. й було зроблено опис маєтностей їхнього покійного батька, що дісталися йому за розподілом з братом Янушем. Наразі цей документ зберігається в бібліотеці наукового закладу Польської академії наук Ossolineum у м. Вроцлаві [29, s. 1–484]. На жаль, до нашого часу документ дійшов не в повному обсязі й не має початку, тож назва «Інвентар», під якою він відомий, є умовною, але саме така назва вживається до документів аналогічного змісту. Цілий інвентар обіймав значно більше число поселень: вважають, що в ньому не вистачає польської частини маєтків, які в Дім Острозьких принесла в посагу дружина князя Василя Острозького Софія Тарновська. Проте навіть і неповна його частина становить унікальне джерело, яке містить відомості про 320 поселень (20 міст і 300 сіл) тогочасної Волині, зокрема й місто Полонне.

Щоправда, деяку інформацію про місто подає низка поборових реєстрів XVI ст. Так, побор 1570 р. фіксує загальне число димів (892) десяти волинських міст, зокрема: Острога, Берездова, Рівного, Жорніва, Янушполя, Полонного, Сульжина, Колодного, Красилова,

Черняхова, узятих разом, що не дає можливості використати ці відомості щодо кожного із зазначених міст [31, с. 14–15]. Цілком очевидно також і те, що це число не відображає справжньої картини, оскільки в такому разі на кожне з цих міст припадало пересічно по 89,2 дими, тоді як побор 1577 р. фіксує лише в Полонному 121 дим, тобто житлове приміщення [31, с. 43]. Проте й ця чисельність мешканців міста не відповідає реальному стану, оскільки цей побор збирався після цілої серії руйнівних татарських нападів на Волинь у 1575, 1576 та трьох – у 1577 роках [12, с. 594]. Загальновідомо, що поборові реєстри не відзначалися особливою ретельністю, про що свідчать такі факти: якщо побор 1577 р. фіксує в Полонному 121 дим, то побор 1583 р. – лише 71 [31, с. 131]. Попри своє давнє виникнення Полонне зростало доволі повільно, значно повільніше, ніж, наприклад, місто Острополь [10, с. 249]. Разом з тим за інвентарем 1620 р. ми нарахували у місті 877 осілі садиби, а за подимним тарифом 1629 р. у місті налічувалося 970 димів [1, с. 133; 12, с. 283]. За останнім показником Полонне було третім за чисельністю населення серед приватних міст Волині. Більшими були лише Остріг (1655 димів) та Острополь (1002 дими) [1, с. 131; 6, с. 57; 12, с. 283].

Відзначаючи певні зрушення у вивченні історії міст, О. Компан свого часу звертала увагу на недостатнє дослідження проблем їх соціально-економічного розвитку [19, с. 38]. Отже, розглянемо місто Полонне з погляду різнобічних моментів його ранньомодерного життя: просторової організації, внутрішнього облаштування, демографічної ситуації, соціально-економічного життя та етнічного складу його мешканців.

Соціотопографія Полонного. За описом 1620 р., можна виділити такі соціотопографічні елементи міста: Замок, Передгороддя, місто Старе Полонне, місто Нове Полонне, Лука і Загороддя. У переліку повинностей Нового міста називається ще й Острозьке передмістя, жителі якого сплачували по червоному золотому. До міста відносимо також і міські фільварки, оскільки там замешкували деякі містяни. Разом з тим не включаємо ті фільварки, які подеколи містяни мали у найближчих до міста селах. Проте Інвентар не називає одну з найважливіших частин міста – міський Ринок, згадка про який міститься в поборі 1577 р. [31, с. 43]. Адже Ринок був саме тим елементом економічного життя, завдяки якому поселення й набувало міського статусу [6, с. 85]. Більше того, саме Ринок становив собою головну розпізнавальну ознаку міста від села. Видатний дослідник економічної історії доіндустріальної Європи Ф. Бродель писав: «Кожне місто, хоч би яке воно було, це передусім ринок. Якщо ринку не було, то й місто було немислиме» [3, с. 432]. Крім того, як за середньовіччя, так і в ранньомодерну добу Ринок був не лише економічним центром міста, а й головною домінантою публічного життя міської громади.

Торговельні традиції Полонного, закладені ще в давньоруські часи, протягом XVI–XVII ст. активно розвивалися завдяки господарській ініціативі князів Острозьких. Найголовнішими формами міської торгівлі на той час були ярмарки й торги. Міські базари – торги – були звичайним атрибутом міського життя [14, с. 103]. Зазвичай торг проводився раз на тиждень, рідше – двічі у чітко визначені дні, встановлені привілеєм

великого князя/короля або самого власника-діди́ча. Домінуючою формою товарообміну був ярмарок, який вважався одним із найважливіших тогочасних привілеїв. Вони проводилися один – три рази на рік, як правило, у дні релігійних свят. Ярмарки були поширеною формою оптової торгівлі, на які з'їжджалося не лише населення з навколишньої округи, а й купці з віддалених місць. Відомо: саме на прохання гетьмана ВКЛ Костянтина Острозького великий литовський князь Жигмунт I у 1511 р. переніс ярмарок з Чуднова до Полонного, а 1518 р. підтвердив торгіві привілеї низці міст, зокрема й Полонному, на один щорічний ярмарок та щотижневі торги [6, с. 86; 7, с. 54]. Ярмарок у Полонному проводився на день св. Петра [28, s. 163–165].

Замок. До князів Острозьких не можна віднести висновок П. Саса, що власники приватних міст не дбали про їх обороноздатність, тож їхні замки були значно меншими, ніж у державних містах [21, с. 48; 11, с. 130]. Власники міста князі Острозькі добре дбали про його оборону, тож найзахищенішою частиною міста Полонного був укріплений валом і ровом замок, до якого через рів пролягав міст з дубовими поручнями по боках, що стояв на зв'язаних палях [29, s. 358–360; 6, с. 232–236]. Вхід до замку заступала міцна двостінна восьмигранна дубова башта з великою брамою і підйомними ворітьми на коловороті. Вгорі на башті були встановлені гармати, тут же знаходилася й схованка для воєнного спорядження.

Наліво від башти йшла складена з городень і накрита драницями стіна до іншої башти з великими дверима, засувом і скоблями, котра називалася Малою. До неї прилягала велика двоповерхова

будівля з багатьма приміщеннями: сіньми, коморами, ізбами та цілою анфіладою кімнат і великих світлиць. Кімнати й світлиці мали від трьох до п'яти вікон зі скляними, подеколи венецькими, шибками, були мебльовані лавами, в них знаходилися муровані комини та муровані розмальовані печі. Стелі були викладені тартицями¹, підлоги також були дощатими. Будинок був обмазаний глиною, побілений і накритий драницями².

Наліво від будинку продовжувалася стіна, поставлена «парканом». Так називалася спеціальна захисна конструкція, що заміняла городні: вкопані в земляний вал колоди перепліталися хмизом або з'єднувалися подовженими палями. Для надання більшої міцності такі паркани обмазувалися товстим шаром глини. Ця стіна йшла до третьої башти, що вела до Старого міста. На цій башті розташовувалася столова ізба, до якої з ганку вели подвійні східці з накриттям. З одного боку ганок було оперезано дубовими дошками, а від даху й до самого низу оббито тартицями. Біля столової ізби містилося кілька підсобних приміщень: сїни, комори, а перед самою ізбою стояв мурований комин. Столова ізба була доволі великим приміщенням на вісім вікон з добрими скляними шибками в олов'яних рамах. Уздовж стін стояли лави, в ізбі була добра пістряво розмальована піч, а біля неї – мурований комин. В усіх приміщеннях були дощаті підлоги.

Зліва у напрямі до старого дому знаходився цілий комплекс старих приміщень із внутрішніми переходами з однієї

¹ Тартиця – оброблена дошка, що використовувалася в будівництві.

² Драниця – спеціально виготовлені тоненькі дощечки для оббиття стін і стелі, покриття дахів тощо.

кімнати до іншої, мебльованими лавами, мурованими коминами та розмальованими печами. Вікна були з добрими скляними шибками, а подеколи з дерев'яними ґратами.

Поруч розташовувалася ціла низка новозбудованих і недобудованих ще приміщень. Недалеко одна від одної знаходилися дві пивниці, одна стара з решітчастими дверима, друга нова, збудована з дуба, але ще не покрита. Від них тягнувся далі новопоставлений, обмазаний глиною і побілений паркан.

Із замку до Старого міста вів ще один непоганий міст, з обох сторін оточений гонтами. Неподалік стояла новозбудована, покрита дралицями кухня з двома вогнищами та лавою, а навпроти – старий будинок із сіньми, двома ізбами, одна напроти другої, в одній із яких була зелена піч, лави навколо та два нових скляних вікна. З цієї ізби двері вели до кімнати.

Біля будинку знаходилася покрита старими гонтами будівля з сіньми та пекарнею з двома новими печами для випікання хліба. Поруч розташовувалася стайня з дверима та дерев'яним замком. Ще одна замкова стайня зі старого дерева, накрита дралицями, та двома ворітьми на бігунах знаходилася з правого боку по дорозі до ставу. У замковій стіні в напрямі до Загороддя знаходилася четверта башта.

Цейхгауз. У замку знаходився цейхгауз, тобто арсенал, де зберігали воєнні припаси. На цей час там було 20 та півчверті каменів пороху, 19 простих великих і малих гаківниць, 62 мішки з порохом для гармат та 650 в'язаних десятками ладунків¹ до гаківниць². Тут зберігалися

також дві форми для лиття куль для гармат та дві для лиття куль до гаківниць, три совки до гармат, один цингрот до запалу та один штемпель для вигвинчування куль. Добрих цілих гармат було чотири, дві на кованих колесах, а дві на некованих. П'ята, розірвана на дві частини, гармата знаходилася на башті. Ще одна залізна гармата була розірвана на друзки. Куль до гармат налічувалося чотири копії³.

Зброя зберігалася не лише у цейхгаузі, а також і в башті, що вела до Загороддя. Тут знаходилися два вози із рушницями: один великий на чотирьох колесах, а другий малий на двох кованих колесах [29, s. 360; 6, с. 236].

Передгороддя. В описі замку називається Передгороддя, котре являло собою ще одне укріплення, головною функцією якого було прикриття замкової фортеці. Тож, як бачимо, Полонський замок становив доволі міцну оборонну споруду і складався власне з дитинця і передгороддя. Таким чином, тогочасні вітчизняні будівельні майстри використовували як накопичений уже місцевий досвід фортифікаційного будівництва, так і нові конструктивні форми, зокрема Передгороддя, що сприяло вдосконаленню оборони й кращому захисту міста.

На Передгородді знаходився цілий комплекс господарських споруд, зокрема побитий гонтами шпихлір з дощатою підлогою, коморою та ганком, оточеним гонтами, а за ним розміщувався саж для відгодівлі вепрів. Поруч стояв бровар із пивним котлом і трьома кадями, одна з яких була поганою, великим коритом та іншим начинням, а також замкова солодовня з двома коритами. Ще один бровар, оренда якого коштувала 50 золотих,

¹ Ладунка – патронташ.

² Гаківниця – довга важка рушниця з гаком на прикладі.

³ Копія – одиниця лічби, що дорівнювала 60.

був розташований під замком [29, s. 358–360 zw.; 6, с. 232–237].

Цілком зрозуміло, що функціонування замку забезпечувала доволі значна обслуга з фахівців різних професій і рангу, проте опис говорить про них дуже скупо. Називаються лише декілька слуг, зокрема замковий слуга Загорський, замкові служки (вочевидь, нижчого рівня, ніж Загорський), Мисько Побезрезник та його зять: «Васько, Миськів зять, замковий служка», а також Валько, Хибовський і Собченя. Ще згадуються замковий сторож Іван, воротні Крат і Сенько та замковий городник, який називається сином Григерихи. Можливо, до замкових слуг належав і лісничий Новосельський [29, s. 364–364 zw., 366, 369 zw.; 6, с. 245–248, 250, 259].

Особливості українських міст. Значимо: формування і розбудова українських міст дещо відрізнялися від західноєвропейських практик, зокрема, розширення міських територій відбувалося по-різному. На підставі словника Фюрет'єра 1690 р. Ф. Бродель трактує місто як «місце проживання доволі великого числа людей, звичайно замкнене мурами» [3, с. 423]. Як відомо, словники та енциклопедії подають розхоже загально визнане поняття, яке стало вже звичним для сучасників. Ф. Бродель підкреслював звичність і поширеність міських фортифікаційних споруд у цілій Європі, оскільки йшлося про безпеку. «По всій континентальній Європі, по всій колоніальній Америці, в Ірані, Індії, Китаї фортифікаційні споруди були неодмінним правилом» [3, с. 423].

Зовні українські міста не були винятком з цього правила. Навпаки, подеколи навіть маленькі міста мали свої укріплення. Проте якщо для більшості

міст Заходу «кам'яне кільце», на думку Ф. Броделя, було «зовнішнім символом свідомого прагнення до незалежності й свободи», то в українських містах, більшість яких були приватними, міське укріплення було творінням його власника і мало цілком прагматичне призначення – захист від зовнішнього ворога [7, с. 50].

Ще один цікавий момент: коли розрасталися західні міста, то міський мур, як театральну декорацію, пересували стільки разів, скільки це було потрібно. Так було в Генуї, Флоренції, Страсбурзі та інших містах. Тому Ф. Бродель образно називав кам'яний міський мур корсетом з міркою: місто зростало і виготовляло собі більший. Таким чином, мур із захисної споруди перетворювався згодом на межу, стаючи своєрідним територіальним кордоном міста [3, с. 424–426].

Українські міста ранньомодерної доби зберігали у своєму плануванні традиції давньоруських міст, які з самого початку виникнення склалися з двох частин: укріпленої частини міста – дитинця (власне замку) і посаду, що розташовувався за межами укріплення. Замок-фортеця ніколи не розтягувався по периметру всього міста, він залишався територіально невеликою, але найукріпленішою частиною міста, де навколишній люд у разі ворожого нападу завжди мав прихисток. Розширення міста відбувалося шляхом виникнення навколо або з якогось боку Старого міста нового міського поселення, яке одночасно становило його складову частину, але в той же час могло існувати незалежно як своєрідне місто-супутник. Таким чином, посілість більшості великих українських ранньомодерних міст складалася з двох

частин – Старого міста і Нового. При цьому територія Нового міста часто обгороджувалася окремою міцною стіною або так званім парканом. Отже, навколо цілого міста часто утворювалося щонайменше дві оборонні лінії захисту [6, с. 82–83].

Ф. Бродель звернув увагу також на ієрархію міських поселень: «Жодне місто ніколи не постає перед нами без «супроводу». Одні міста були панами, інші – служниками, або навіть рабами; вони утворювали й зберігали певну ієрархію...» [3, с. 414]. Вочевидь, можна казати про існування певної ієрархії також і серед українських міст, котра знайшла своє виявлення не лише у тогочасних термінах «місто» й «містечко», а й в окремих назвах їх складових – «Старе» і «Нове». Припускаємо, що поділ українських міст на дві частини – Стару і Нову – міг означати перший ступінь цієї ієрархії, в якій так зване Нове місто виступало в ролі своєрідного «супроводу» або супутника Старого [10, с. 247–248].

Посілість полонських міщан.

Місто Старе Полонне

Посілість полонських міщан складалася з двох частин: Старого міста і Нового.

Опис Старого міста починається з переліку шляхетських дворів: «Спершу шляхетські двори при Полонному». Далі називаються двори шляхтичів: Шпота, Янковського, Гарниша, Свошевського (два, один він займав по небіжчику Біміні), Русиянова, Сарницького (два, один з них у передмісті), Бобовського, Шиського, Шобанського. Двір небіжчика Гозджиковського займав Самуель, а двір Шаховича розміщався в паркані. Називається ще один двір шляхтича

Бобовського, побудований на фільварку [29, s. 361; 6, с. 237]. Кілька шляхетських дворів розташовувалися серед міщанських садиб, зокрема двір пана Савичева, двір вїта пана Норовського [29, s. 362; 6, с. 240]. Припускаємо: шляхетських дворів, вочевидь, було більше, проте, на нашу думку, Інвентар не завжди чітко зазначає це. Подеколи міські садиби називаються за прізвищами, котрі можна віднести до шляхетських, але слово «пан» прикладається тільки до вищеназваних. Отже, у Полонному було щонайменше 16 шляхетських дворів.

Місто Полонне веде початки своєї історії з давньоруських часів, отже, за внутрішньою організацією, як і більшість давньоруських міст, було засноване на сотенно-десятковій системі. За такої системи міське населення селилося десятками на чолі з десятниками, а десятки об'єднувалися у сотні, на чолі котрих стояли сотники. Очевидно, сотники й десятники відповідали за порядок у своїх сотнях і десятках. Головним елементом будівної структури міста залишалася садибно-дворова забудова, в якій також простежуються давньоруські засадничі традиції.

В Інвентарі усі мешканці Полонного названі за іменами й розписані за сотнями й десятками. У Старому місті названо дві сотні на чолі з сотниками Грицьком і Павлом. У Грицьковій сотні налічувалося 88 садиб, але до неї входило лише два десятки: в десятку Мартина Йовлашеня разом із парканниками налічувалося 53 садиби, а в десятку Охріма Десятника – 35. Павлова сотня охоплювала 95 садиб, до якої входив десяток Каленика з 47 садибами, а десяток Матвія знаходився в паркані й налічував 48 садиб [29, s. 361 zw.–363; 6, с. 238–242].

На староміській території в районі під назвою «Лука» розміщувалася третя сотня Тимоша Сотника, де було 99 садиб. Вона поділялася на два десятки на чолі з десятниками Васьком (43 садиби) і Нестором (56 садиб) [29, s. 363–363 zw.; 6, с. 242–245]. В описі окремо зазначено, що в минулому році в Старому місті разом з районом під назвою «Лука» проживали ще й 81 коморник (63 піших, а 18 з кіньми) [29, s. 363 zw.; 6, с. 245]. Як бачимо, сотні й десятки не можна сприймати буквально, оскільки смислове навантаження цих термінів не збігалось з їх номенклатурою.

До Старого міста входило також і Загороддя. Очевидно, ця територія колись знаходилася поза містом (за городом), але на цей час була вже у міських межах. Тут розташовувалася сотня Левка, яка налічувала 121 осілу садибу. Вони розподілялися на десяток Миська, де разом із парканниками зазначено 56 господарів, і десяток Михна Наливайка, де з парканниками перелічується 65 домогосподарств. Крім того, на Загородді проживали 26 коморників (23 піших і 3 з кіньми) [29, s. 363 zw.–365; 6, с. 245–248]. Проте, як правило, коморники не мали власних будинків, вони мешкали в коморах (звідси їхня назва) як слуги окремих домогосподарських структур. Оскільки за коморників сплачувався податок, голови домогосподарств не завжди оприлюднювали їх наявність.

Окремо за іменами, а подеколи й прізвищами називаються 19 фільварочників Старого міста, «котрі у місті домів не мають». Крім того, зазначається, що в минулому році на фільварках замешкувало ще й 34 коморники (22 піших і 12 з кіньми) [29, s. 365; 6, с. 248–249].

Для обрахунку загального числа староміських будинків візьмемо до уваги усі заселені садиби, шляхетські двори, а також фільварочників, які не мали будинків у місті, але мали їх у фільварках, які Інвентар відносить до Старого міста. Разом з тим не рахуватимемо коморників, які не мали власних житлових помешкань, а, як правило, проживали зі своїми господарями. За такого підходу маємо у Старому місті 436 осілих садиб. Дві хати на території Старого міста, зокрема Антоніївська і Семенівська, а на Загородді Дублянчин пляц стояли порожніми.

Проте число родин, що проживали в місті, було значно більшим, оскільки подеколи в одній садибі називаються по два господарі. Інколи разом проживали родичі: батько з сином, як, наприклад, «Івулза з сином» [29, s. 365 zw.; 6, с. 248], або брати «Нестор з братом» [29, s. 363; 6, с. 244], «Улас з братом» [29, s. 364; 6, с. 246]. Подеколи зазначається, що це були спільники: «Матей із спільником» [29, s. 362; 6, с. 239], «Іван Швець із спільником» [29, s. 362 zw.; 6, с. 242]. Однак найчастіше у таких випадках називаються господарі без зазначення спорідненості між ними, наприклад: «Ілляш Воловець з Мартином» [29, s. 361 zw.; 6, с. 239], «Мартин Тесля з Ткачем» [29, s. 362; 6, с. 240]. Загалом таких господарів-спільників, які проживали в одній садибі, називається 62. Загальне число усіх коморників Старого міста обрахуємо на 160. Звісно, серед коморників могли бути й самотні люди. Але, як показує практика демографічного вивчення інших міст, більшість коморників були сімейними людьми [12, с. 313–319]. Щоправда, Інвентар зовсім не зазначає домашню челядь міських домогосподарських структур та шляхетських дворів, а також підмайстрів

(«товаришов») та учнів міських ремісників, які, як правило, завжди проживали разом із господарями-майстрами й були членами їхніх домогосподарств. Проте, додавши до числа 436 осілих садиб 62 родини господарів-спільників та 160 коморницьких сімей, які входили до домогосподарських структур, отримуємо щонайменше 658 родин, які проживали у Старому місті.

Місто Нове Полонне. Невідомо, коли стало формуватися так зване Нове місто, проте на 1620 рік воно, очевидно, було вже й не таке «Нове», про що говорить його багатолюдність. Мешканці Нового міста розписані за трьома сотнями. Сотня Ігната Скворотки складалася з п'яти десятків, на чолі яких стояли десятники Сенько, Васько, Яцько Плакса, Дмитро, Лаврін, і налічувала 140 садиб разом із парканниками. До сотні Трохи́ма входило також п'ять десятків на чолі з десятниками Сеньком, Микитою, Фейтком, Миськом та Феськом Коростоном, які разом налічували 111 садиб. Веремійова сотня поділялася на чотири десятки, які очолювали десятники Семен, Остап, Ілько і Левко. Ці десятки охоплювали 117 садиб. Тож у Новому місті нараховуємо 368 садиб. Проте у 22 садибах замешкувало по два господарі [29, s. 366–370 zw.; 6, с. 250–260]. Крім того, на 368 домогосподарів зазначено ще й 70 коморників. Щоправда, кілька садиб стояли порожніми. Так, господар Фурс втратив хату через борг, пустою на цей час стояла й хата колишнього господаря Кузьми. Кілька спорожнілих хат перебували в руках євреїв.

Єврейська громада. У Полонному була доволі значна єврейська громада в числі 73 домогосподарств. Їх список подано після опису жителів Нового міста.

Оскільки, як тоді було прийнято, євреї проживали у містах більш-менш компактно, можна думати, що вони мешкали саме у Новому місті [29, s. 370–370 zw.; 6, с. 260–262]. Разом з тим декілька євреїв мали будинки й садиби в обох частинах міста. Так, декілька спустілих садиб у Старому місті, зокрема Деревчинську, Голишівську і Косманівську, з належними до них земельними ділянками тримав єврей Сова, він мав також ще й півсадиби з міщанином Яськом [29, s. 361 zw., 362, 364 zw.; 6, с. 238–239, 247]. У Новому місті цей же Сова тримав дім Хутомихи Іванової та садибу Панка Мордашівка [29, s. 368, 369 zw.; 6, с. 256, 258]. У Загородді на Старому місті знаходився дім єврея Гуршона (Гершона) з волокою землі [29, s. 363 zw.; 6, с. 245]. На території Нового міста Демашову, Васькову і Козолинську хати з півволокою землі за борг, а також Саніківський дім з волокою землі також тримали євреї, імена яких не названо [29, s. 367, 368 zw.; 6, с. 254, 256]. Духтинівську хату з волокою землі тримав єврей Давид [29, s. 367 zw.; 6, с. 255]. У Новоміському паркані десятника Остапа знаходився дім єврея Іцька, а єврей Гершон мав фільварок у десятку Левка [29, s. 369–369 zw.; 6, с. 259–260]. Цікаво відзначити, що лише в одній єврейській садибі розміщалося два господарі, в усіх інших євреї господарювали одноосібно. Проте єврейські домогосподарства також використовували коморників, яких на цей час налічувалося 13.

У демографічних обрахунках відносимо єврейську громаду до Нового міста. Таким чином, у Новому місті разом з єврейською громадою нараховуємо 441 садибу, а в них, враховуючи усіх спільників та коморників, – 546 родин. Отже, на 1620 рік у цілому місті Полонному осілих

садиб було 877, у яких могло проживати щонайменше 1204 родини. Підкреслимо, слово «щонайменше» стосується саме чисельності окремих родин. Оскільки не маємо відомостей про слуг, челядь, наймитів домогосподарських структур, підмайстрів та учнів майстрів-ремісників, вважаємо це число значно заниженим. За нашими обрахунками, що спираються на документальний матеріал, але стосуються інших міст, міська служба (челядь, наймити, молоді служки і дівки, ремісничі учні тощо) пересічно становила 3,3 особи на родину-домогосподарство [12, с. 313–319].

Етнічна характеристика міста. За етнічною ознакою міське населення в основному складалося з української людності. Разом з тим у місті проживали євреї, поляки, литовці, а також татари або й турки. З них найбільшою громадою була єврейська, проте лише декілька з представників усієї громади названо за родом занять. Це були Йозеп Кравець, Левон Доктор, Михал Злотник, Лейба Орендар, а також Тодорош Школьник і Рабин (без зазначення імені) [29, с. 370–370 zw.; 6, с. 261–262].

Чотири садиби займали поляки: Андрій Лях, Стас Лях, Мацько Лях, Марко Лях [29, с. 362–362 zw., 363–363 zw.; 6, с. 239–240, 244–245], а п'ять – литовці: Грицько Литвин, Іван Литвин, Федір Литвин, Федір Литвиненя, Семен Литвин [29, с. 362 zw., 363 zw., 366 zw., 368 zw., 369 zw.; 6, с. 242, 245, 252, 256, 259]. Щоправда, існують деякі застереження до таких означень, особливо щодо означення «литвин». Адже воно могло означати не лише етнічну належність до литовського народу, а й просто вихідців із теренів Великого князівства Литовського, зокрема з білоруських земель [16, с. 355].

Усі поляки проживали у Старому місті, з литвинів перших два – у Старому місті, а інших троє – у Новому. На жаль, професія жодного з них не зазначена. Трьох господарів за прізвищами можна ідентифікувати з представниками східних народностей: Микита Туровеня, Фейтко Турченя, який був гайдуком, та Семен Тутурненя [29, s. 366 zw., 367 zw., 369 zw.; 6, с. 251, 254, 260]. Щоправда, не виключено, що такі прізвища, як Туровеня і Тутурненя, могли закріпитися у зв'язку з їх можливим колишнім полоненням під час татарських нападів.

Таким чином, за Інвентарем 1620 р. маємо в місті Полонному загалом 877 осілих міщанських садиб, у 85 з яких проживали представники інших народів. Отже, можемо зробити висновок: 90,3% міських садиб займало українське населення, а 9,7% садиб – представники інших народів Речі Посполитої.

У переліку міських повинностей згадуються татари, які в кількох місцевостях під містом, зокрема під Резаною та Чортовим лісом, тримали застінки, тобто земельні ділянки [29, s. 371 zw.; 6, с. 263]. В описі міщан їх не названо, проте в описі села Підлужне під рубрикою «Полонські татари» перелічено 31 татарина, які перебували на службі. До їхніх обов'язків входило виконання розпоряджень старости щодо охорони ґрунтів, лісів і кордонів, а також захист, вочевидь, поселень та мирного населення під час ворожих нападів. Серед них названо татарського попа Милна та зазначено, що одного з них, Касана Йозепа, захопили татари (очевидно, під час татарського нападу), проте залишилась його жона [29, s. 381 zw.–382; 6, с. 271–272]. Тож, швидше за все, ці татари проживали у селі Підлужному,

але виконували охоронні функції щодо міста.

Конфесійна ситуація. Цілком зрозуміло: більшість міського населення була християнського віросповідання. У місті функціонувало щонайменше дві церкви східного обряду, оскільки називаються попи новоміський і спаський, які мали по дві волоки землі [29, s. 361 zw.; 6, с. 238–239]. Тож церкви були як у Старому місті, так і в Новому. На підставі згадки про костьольного органіста Амвросія і костьольного бакаляра можна зробити висновок про існування костьолу, а також і школи при ньому [29, s. 361 zw.; 6, с. 238–239]. Обидва вони, органіст і бакаляр, були звільнені від повинностей, а органіст мав ще й волоку землі.

В описі єврейської громади називається єврейський Рабин та Тодорош Школьник. Крім того, говориться, що школьників дім новобудується. Школою тоді називали синагогу, тож ідеться про побудову синагоги. Більше того, за вживаним висловом «новобудується» можна припустити, що приміщення синагоги існувало вже й раніше, а на цей час його поновлювали або перебудовували [29, s. 370 zw.; 6, с. 261–262].

Міське самоуправління. Міщани Старого міста представили ревізорам лист власника міста Полонного, волинського воєводи князя Олександра Острозького, від 15 липня 1603 р., за яким міщанам було надано 20 років волі, аби вони перебудували садиби за польським взірцем. Після цього городяни мали отримати право продавати будинки як свої власні [29, s. 365 zw.; 6, с. 249].

Очевидно, Полонне, яке виникло ще в давньоруську добу, з самого початку забудовувалося хаотично, що на цей час могло викликати певні незручності для

мешканців та, можливо, позначалося на загальному вигляді міста. Впорядкування за польським взірцем передбачало внутрішнє перепланування міського простору, а саме: виведення житлових будинків фасадом на червону лінію вулиці, а господарські будівлі мали ховатися в глибині садиби.

З метою полегшити містянам матеріальні витрати, оскільки перебудова могла вимагати значних коштів, князь надав їм право на виготовлення напоїв, зокрема пива й медів, окрім горілки. Тепер прибутки від варіння цих напоїв, які раніше йшли на князя як власника міста, передавалися самим виробникам. За умови перебудування садиб князь обіцяв надати місту й магдебурзьке право. Проте в грудні того ж 1603 р. князь Олександр несподівано за нез'ясованих обставин помер наглою смертю. Тож обіцянку чоловіка виконала вже його удова.

Городяни пред'явили ревізорам лист дружини покійного князя, княгині Анни з Костків Острозької, написаний 23 лютого 1607 р. в Ярославі, яким міщанам фактично було надане магдебурзьке право. Разом з тим у листі обумовлювалася необхідність подальшого клопотання самих містян щодо підтвердження його королем. Щоправда, пошуки дослідників щодо королівського підтвердження магдебурзького права місту Полонному поки не дали результатів [18, с. 5–7]. Проте за власним дозволом княгині міщани вже від цього часу мали право обирати міських урядників – райців – і судитися за міським правом. Однак призначення вїта для відправлення правосуддя княгиня залишала за собою, так само, як і апеляційні оскарження на судові рішення [29, s. 365 zw.; 6, с. 250]. Уряд вїта вважався однією з найважливіших посад у

системі міського самоврядування, тож, відповідно до норм магдебурзького права, вїйта мали обирати міщани. Проте, як свідчить тогочасна практика, власники приватних міст залишали це право за собою й особисто призначали вїйтами тих осіб, які б віддано дбали про інтереси своїх патронів [16, с. 124]. Отже, й у даному випадку згаданий в Інвентарі вїйт Норовський був призначений самою княгинею.

Як відомо, магістратський уряд складався з ради, до якої входили райці (радці) на чолі з бурмистром, і лави або лавничого суду присяжних на чолі з вїйтом. Саксонський збірник магдебурзького права «Вейбільд» покладав на присяжних функції уважного розгляду судових показів противних сторін та винесення присуду, який потім передавався на розгляд очільника суду – вїйта.

Щоправда, серед міщан називається лише один райця Ференс, який мешкав у Старому місті, а всі чотири бурмистри Ясько, Семен, Денис і Назар проживали у Новому місті й за місцем розташування садиб входили до сотні Ігната Сковротки [29, s. 361 zw., 363 zw., 366–366 zw.; 6, с. 245, 251–252]. Присяжними у Старому місті називаються Ярош, Іван і Юсько, а вїйтом – вже згадуваний пан Норовський, який за виконання своїх функцій мав три волоки землі [29, s. 362; 6, с. 240]. В описі називається також міський писар Старого міста Красиловський, який мав лише будинок [29, s. 362 zw.; 6, с. 241]. Залишається невідомим, чи було затверджене магдебурзьке право місту Полонному королем, але бачимо, що на 1620 р. містяни користувалися цим правом.

Промисли й ремесла. Разом із магдебурзьким правом містяни отримали також і право на створення ремісничих

цехів [29, s. 365 zw.; 6, с. 250]. Щоправда, відтворити повну картину міського ремісничого виробництва на цей час неможливо, оскільки в Інвентарі часто називається лише ім'я голови домогосподарства без зазначення роду занятя. Тож, аналізуючи економічний розвиток міста, можемо орієнтуватися лише на ті прізвища і прізвиська, які відтворюють рід заняття конкретної особи. За цією ознакою встановлюємо наявність у місті 196 ремісників і промисловців та 46 спеціальностей, які подаємо нижче за абеткою. Зокрема, серед містян називаються: балвер, бобровник, бондар, броварник, винник, вівчар, гайдук, гончар, гребенник, гуменник, золотар, кобзник, коваль, колачник, коновал, коповник, коритникович, котляр, кравець, кушнір, лижечник, лучник, мельник, меняйка, мисник, органіст, пастух, пекар, пивовар, пороховний (приймаємо за замкового виробника пороху), постригач, римар, різник, сагайдачник, седельник, скрипка, скупник, слюсар, стельмах, столляр, сурмач, тартичник, тесля, ткач, шабельник, швець.

Серед містян Нового Полонного називається Грицько Меняйка. На нашу думку, це могла бути людина, яка займалася кредитно-грошовими операціями, зокрема й грошовим обміном, оскільки на цей час в українських землях було поширено кілька видів грошових одиниць [8, с. 40–44]. Як правило, на ярмарки й торги з'їжджалися іноземні купці й торговці, тож міняйли потрібні були для здійснення фінансових операцій. Вважаємо, що наявність міняйла є показником доволі значного економічного (ремісничо-торговельного) розвитку Полонного.

Найбільше серед ремісничого люду міста зазначено шевців (11 у Старому

місті й 3 у Новому), гончарів (9 у Старому і 5 у Новому), кравців (8 у Старому і 3 у Новому), колачників (7 у Старому і 1 у Новому), різників, тобто м'ясників (5 у Старому і 3 у Новому). Серед промислів на цей час у Полонному були розвинуті броварний (виготовлення вина та пива), млинарний, бобровний, вівчарний. Зокрема, названо 5 млинарів, 2 броварники, 3 винники, 3 пивовари, 1 бобровник і 1 вівчар. Щодо цехів, то в описі Старого міста названо лише одну мистровську, тобто цехову, хату [29, s. 369; 6, с. 258]. Оборону міста, зокрема замку, 1620 р. забезпечували 25 гайдуків (з них 6 у Старому місті й 19 у Новому) та двоє козаків. Вочевидь, до них потрібно приєднати й лісничого Новосельського.

У місті була група майстрів (загалом п'ятеро), які за прізвиськом/прізвиськом називаються Скрипка або Скрипек. Приймаємо їх за майстрів-виробників скрипок. Цілком вірогідно, що серед них могли бути й скрипалі-музиканти, а, швидше за все, так і було. Ще одного городянина названо кобзником, тобто виробником або ж музикантом-виконавцем гри на кобзі. Тож можна припустити існування в місті музичного цеху, в якому могли об'єднуватися як виробники струнно-щипкових музичних інструментів, так і виконавці гри на них.

Разом з тим на таке велике місто, яким було Полонне, названо лише по одному балверу, пекарю (щоправда, окремо названо 8 колачників, що відбиває процес спеціалізації серед пекарів), лижечнику, лучнику, миснику, римарю, котляру, слюсару, столяру, що, безперечно, не відповідало реаліям і свідчить про недосконалість самого опису. Не зазначено жодного аптекаря, хоча вони обов'язково мали бути, бо місто

з такою великою чисельністю населення не могло обійтися без ліків. Тож порівняймо інформацію 1620 р. з даними податного тарифу ремісників 1635 р. За цим документом, у Полонному налічувалося 194 ремісники та дев'ять ремісничих цехів. Найбільшим був шевський, який об'єднував 42 шевців, кравецький охоплював 33 кравців і кушнірів, ковальський, до якого входило 28 ковалів, лучників, римарів та седельників. Нараховувалося також 11 столярів, 15 бондарів, 2 теслі, 11 ткачів, 18 гончарів, 14 м'ясників, 3 солодовники, 4 пивовари, 13 пекарів. О. Баранович вважав місто Полонне значним центром гончарного виробництва, що, на його думку, свідчило про зростання спеціалізації міста [2, с. 143–145; 9, с. 31]. Щоправда, до загального числа ремісників він не зараховує перекупників, яких на 1635 р. було 13 осіб [2, табл.].

Зв'язок містян із сільським господарством. Разом із розвитком ремісничого виробництва містяни були ще тісно пов'язані з сільським господарством і володіли доволі значними земельними наділами. У Старому місті 48 господарів мали по волоці землі, а 107 – по півволоки. Земельних наділів не мали лише парканники та міщани, що проживали в районі Луки. У Новому місті 40 міщан мали по волоці, а 158 – по півволоки землі, з них шестеро господарів-євреїв тримали по волоці, 14 – по півволоки. Щоправда, існує думка, що міська волока як земельна міра була значно меншою від сільської. Про зв'язок із землеробством свідчить і наявність фільварків у містян (у Старому місті таких було 19, у Новому – 32). Звернімо увагу: парканники Старого міста не мали земельних наділів, в той же час у Новому місті багато

містян, що мешкали у паркані, мали не лише півволочні, а й волочні земельні наділи. Це може свідчити про те, що в межах Старого міста вже не залишилося вільних наділів, тоді як Нове місто могло розширюватися за рахунок прилеглої до нього позаміської території.

Отже, загалом 404 домогосподарства Полонного ще займалися сільським господарством. Проте пов'язаність містян із землеробством була звичним і поширеним тогочасним явищем. Протягом тривалого часу всі міста, навіть дуже великі з добре розвинутою економікою, поєднували ремісництво та промисли із сільськогосподарськими заняттями й успішно забезпечували себе необхідними продуктами харчування. Це була загальносвітова практика, що трималася доволі тривалий час, практично до початку ХХ ст. [13, с. 106]. Можна припустити, що в таких полонських домогосподарствах сільськогосподарську продукцію вирощувала не лише домашня прислуга, а й наймана робоча сила. Разом із цим потрібно відзначити, що значне число міщан уже відірвалися від землеробської праці й займалися виключно міськими видами занять – ремеслами й промислами. Таких у Полонному було вже доволі багато – 473 домогосподарства.

Повинності міщан. Усі міщани сплачували чинш та виконували повинності на користь міста. Так, у Старому місті з волоки сплачували по червоному золотому, що в перерахунку на той час становило литовську копу, тобто 60 грошів. З дому без ріллі плата була значно меншою і становила один польський золотий або 30 грошів. Парканники платили по 20 польських грошів, коморники, що мали коней, – по 15, а коморники без коней – по 1,5 гроша. З будинків у районі

Луки сплачували по 20 польських грошів. Фільварочники, які не мали будинків у місті, платили, як і парканники, по 20 польських грошів [29, s. 365–365 zw.; 6, с. 249].

Повинності міщан Нового міста трохи відрізнялися: грошовий чинш з волоки становив шість золотих, з дому без ріллі – червоний золотий, а з парканників – один золотий. Передміщани Острозького передмістя сплачували по червоному золотому, така ж плата була й з фільварків. Різники, тобто м'ясники, давали податок на старосту, причому з різників-християн це була лопатка, а з різників-євреїв – 12 каменів несмальцованого лою [29, s. 369 zw.–370; 6, с. 262–263]. Крім того, міщани мали відправляти усілякі шарварки до гребель.

Розвинутим промислом у Полонному було млинарство. До міста належало шість млинів: на річці Хоморі, на ставах під Старим і Новим містами, а також у селах. Так, мельник Грицько на Прашнику за Підлужжям на річці Хоморі мав млин на два мучних кола і одне ступне. Він повинен був відгодовувати замкових вепрів, а за помел отримував третю мірку. На греблі ставка під Новим Полонним був млин на чотири мучних кола і одне ступне. З кожного кола млинар мав відгодовувати чверть вепра, а також відробляти замкову повинність з сокирою, тобто виконувати теслярські роботи. Від помелу збіжжя дві мірки йшли на власника міста, а третя – на млидаря. Другий став на цій річці знаходився біля Старого міста. Тут на греблі поблизу села Бортники розташовувалося два млини, в яких разом було п'ять мучних кіл і два ступних. Млинарі виконували такі ж повинності й податки: з кожного кола відгодовувати чверть вепра та

виконувати за потреби теслярські роботи. Від помелу будь-якого збіжжя на користь власника міста йшло дві мірки, а на млинарів – третя. Ще один невеликий млин був під замком, у ньому було два мучних кола. Його млинар Станіслав повинен був у Бортниківському пилляльному млині направляти пили, за що звільнявся від усіх інших повинностей. За млинарську працю він отримував винагороду з кожної колоди збіжжя. За потреби він також виконував і теслярські роботи у замку, але за окрему справедливу винагороду [29, s. 371–371 zw.; 6, с. 263].

Як і всюди на Волині, в Полонному було розвинуте рибне господарство. У міських ставках міщанам дозволялося ловити рибу, але за це вони сплачували оренду в сумі 800 золотих за три роки або 266,2 золотих щорічно.

Під містом було багато застінків, тобто земельних ділянок, які належали окремим містянам, зокрема один із них належав ліснику Новосельському. Чимало нив використовували міщани Нового міста під селом Свинна. Три застінки, зокрема під Боховицями, Горошками й Свинною, належали до замку [29, s. 372; 6, с. 264]. Крім того, належні до замку села забезпечували замок продуктивною худобою: перед татарськими нападами овеча й козина десятина разом становила 300 голів, проте під час складання опису у зв'язку з недавніми татарськими нападами, як сказано в Інвентарі, вони давали лише 100 овець і 30 свиней. Справді, протягом трьох років перед складанням Інвентаря сталося кілька великих татарських нападів на Волинь, зокрема: два 1617, два 1618, і один у 1619 роках [12, с. 600]. Під селом Новоселиця знаходився замковий фільварок,

на якому працювали піддані цього села. Очевидно, його продукція йшла на замки.

Таким чином, у першій чверті XVII ст. Полонне становило розвинутий соціально-економічний організм, який склався за підтримки й піклування його власників. 1603 р. князь Олександр Острозький надав міщанам на 20 років волі, тобто звільнив їх від податків, аби вони перебудували свої будинки на польський взірець. Після перебудови вони могли розпоряджатися ними як своїми власними і навіть продавати. Більше того, князь відмовився на користь містян від власних прибутків з варіння пива й меду. Політика кількох поколінь князів Острозьких, спрямована на розвиток цехового ремісництва, промислів та різних видів торгівлі, сприяла значному його зростанню: на цей час за чисельністю житлових будинків (димів) місто займало третє місце у князівському домені. За етнічним складом основний кістяк мешканців становила українська людність, але в ньому проживали також євреї, поляки, литвини, татари або й турки. Саме завдяки Острозьким місто отримало й самоврядування за магдебурзьким правом і судилося своїм судом.

У зв'язку з цим необхідно підкреслити роль власників міста, князів Острозьких, у розбудові волинських міст, оскільки в літературі неодноразово висловлюється думка про негативну роль приватних власників міст, які начебто визискували й обтяжували містян, стримуючи у такий спосіб розвиток міст. На підставі інформації Інвентаря 1620 р., зокрема про місто Полонне, мусимо визнати значний внесок власників, у даному разі князів Острозьких, у розвиток як такого містобудівництва в українських

землях у другій половині XVI – першій половині XVII ст. Засновуючи міські поселення, вони проводили величезну організаційну роботу, вкладали значні матеріальні ресурси, виявляли піклування про містян і не залишали їх без підтримки. Вони дбали про оборону міст, будуючи в них замки-фортеці, утримували там арсенали озброєння, клопоталися про розвиток міської торгівлі й різних промислів. Надаючи містам магдебурзьке право, вони сприяли розвитку самоврядування, а отже, й самосвідомості української людності. Загалом у ширшому масштабі їхня діяльність була спрямована на господарсько-економічну розбудову українських земель. Про роль князів Острозьких у розбудові українських міст яскраво свідчить той факт, що пізніше, коли згас князівський рід і їхні землі перейшли до інших рук, багато міст і містечок, залишившись без дбайливих господарів, втратили міський статус.

ЛІТЕРАТУРА

1. Баранович О. Залюднення України перед Хмельниччиною. І. Волинське воеводство. Залюднення Волинського воеводства в першій половині XVII ст. Київ, 1930. 140 с.
2. Баранович А. Украина накануне освободительной войны середины XVII в. (социально-экономические предпосылки войны). Москва, 1959. 208 с. Таблица «Список цеховых мастеров-ремесленников, перекупщиков и коморников Вольнского воеводства по сведениям податного обложения 1635 г.».
3. Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII ст. Том I: Структури повсякденності: можливе і неможливе / пер. з французької Григорій Філіпчук. Київ: Основи, 1995. 543 с.
4. Верменич Я. Локальна історія як науковий напрям: традиції й інновації. Київ: Інститут історії України НАН України, 2012. 283 с.
5. Верменич Я. Історична урбаністика в Україні: теорія містознавства і методика літочислення. Київ: Інститут історії України НАН України, 2011. 306 с.
6. Володіння князів Острозьких на Східній Волині (за інвентарем 1620 року) / переклад, упорядкування і передмова Ірини Ворончук. Київ; Старокостянтинів: Хмельницька обласна друкарня, 2001. 411 с.
7. Ворончук І. Роль князів Острозьких у розбудові волинських міст (на матеріалах інвентаря 1620 р.). *Старокостянтинів і край в просторі часу*. Хмельницький; Старокостянтинів; Самчики, 1997. С. 46–58.
8. Ворончук І. Грошово-кредитна сфера на Хмельниччині в добу середньовіччя. *Підприємництво на Хмельниччині: історія й сучасність*. Хмельницький: Хмельницька міська друкарня, 1998. С. 40–44.
9. Ворончук І. Розквіт торгівлі в Острозькій Русі. *Підприємництво на Хмельниччині: історія й сучасність*. Хмельницький: Хмельницька міська друкарня, 1998. С. 27–40.
10. Ворончук І. Середньовічний Острополь (за інвентарем володінь князів Острозьких 1620 р.). *Острогіана в Україні і Європі*. Матеріали Міжнародного наукового симпозіуму «Велика Волинь». Старокостянтинів: Хмельницька міська друкарня, 2001. Т. 23. С. 246–257.
11. Ворончук І. Фортифікаційні споруди Острожчини (за інвентарем маєтків князів Острозьких 1620 р.). *Середньовічні і ранньомодерні оборонні споруди Волині*. Кременець, 2006. С. 126–136.
12. Ворончук І. Населення Волині в XVI – першій половині XVII ст.: родина, домогосподарство, демографічні чинники. Київ: Фенікс, 2012. 711 с. С. 283.
13. Ворончук І. «Малі міста» Острожчини за інвентарем 1620 р. *Острозька давнина*. Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2015. Вип. 4. С. 93–109.
14. Грушевський М. Історія України-Руси. Київ: Наукова думка, 1995. Т. VI. 667 с.

15. Заяць А. Урбанізаційний процес на Волині в XVI – першій половині XVII ст. Львів: Видавництво «Добра справа», 2003. 206 с.
16. Заяць А. Міське суспільство Волині XVI – першої половини XVII ст. Львів: Друкарня «Коло», 2019. 581 с.
17. Історія міст і сіл УРСР. Хмельницька область. Київ: Наукова думка, 1971. 708 с.
18. Ковальський Н. П. Локационные и магдебургские грамоты городам Украины в составе коронных книг записей Литовской метрики второй половины XVI – первой половины XVII века. *Историографические и источниковедческие проблемы отечественной истории*. Днепропетровск: Типография ДГУ, 1983. С. 3–15.
19. Компан О. С. Міста України в другій половині XVII ст. Київ: Видавництво Академії наук УРСР, 1963. 386 с.
20. Літопис Руський / За Іпатським списком переклав Л. Махновець. Київ: Видавництво «Дніпро», 1989. XIV+590 с.
21. Сас П. М. Феодальные города Украины в конце XV – 60-х годах XVI в. Киев: Наукова думка, 1989. 232 с.
22. Теодорович Н. И. Волинь въ описании городовъ, местечекъ и сель в церковно-историческомъ, географическомъ, этнографическомъ, археологическомъ и друг. отношениях. Почаев: Типография Почаево-Успенской Лавры, 1899. Т. 4. IV+928 с.
23. Франко І. Мислі о еволюції в історії людськості. Зібрання творів у 50-ти томах. Т. 45: Філософські праці. Київ, 1986. С. 76–139.
24. Хойнацкий А. Ф. Богородично-Почаевский приход в местечке Полонномъ. *Волинские Епархиальные Ведомости*. 1882. № 26. С. 825–841.
25. Центральний державний історичний архів України в місті Києві.
26. Ястребицкая А. Л. Малые города как проблема сравнительно-исторического изучения европейского средневекового города. *Средние века*. 1988. Вып. 51. С. 45–77.
27. Archiwum książąt Lubartowiczów-Sanguszków w Sławucie. Lwów, 1887. T. I. 1366–1506. 231 s.
28. Archiwum książąt Lubartowiczów-Sanguszków w Sławucie. Lwów, 1890. T. III. 1432–1534. 601 s.
29. Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich Polskiej Akademii Nauk (Wrocław). Dział Rękopisów. Sygn. № 3669/II. S. 1–484
30. Długosz J. Podział latyfundiów Ostrogskich w roku 1621. *Acta Universitatis Wratislaviensis Historia*. T. 16. R. 1969. S. 3–15.
31. Źródła dziejowe. T. XIX. Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. T. VIII. Ziemie Ruskie: Wołyń i Podole / Opisane przez A. Jabłonowskiego. Warszawa, 1889. II+126+158 s.

REFERENCES

1. BARANOVYCH, O. (1930). *Population Processes in Ukraine before the Uprising of Khmelnytskyi. I. Volhynian Voivodeship. Population Processes in Volhynian Voivodeship in the First Half of the 17th Century*. Kyiv, 140 p. [in Ukr.]
2. BARANOVYCH, A. (1959). *Ukraine on the Eve of the Liberation War of the Mid-17th Century (Socio-Economic Causes of the War)*. Table «The List of Guild Masters-Craftsmen, Tradesmen and Storekeepers of Volhynian Voivodeship according to the Taxation in 1635». Moscow, 208 p. [in Rus.]
3. BRAUDEL, F. (1995). *Civilization and Capitalism, 15th–18th Century*. Vol. I: *The Structures of Everyday Life: The Limits of the Possible*. Translated from French by H. Filipchuk. Kyiv: Osnovy, 543 p. [in Ukr.]
4. VERMENYCH, Ya. (2012). *Local History as a Scientific Trend: Traditions and Innovations*. Kyiv: Institute of History of Ukraine of the NASU, 283 p. [in Ukr.]
5. VERMENYCH, Ya. (2011). *Historical Urbanism in Ukraine: Urban Studies Theory and the Method of Chronology*. Kyiv: Institute of History of Ukraine of the NASU, 306 p. [in Ukr.]
6. *Possessions of the Ostrogski Princes in Eastern Volhynia (according to the Inventory of*

1620) (2001). Transl., comp., and foreword by I. Voronchuk. Kyiv; Starokostiantyniv: Printing house of Khmelnytskyi Region, 411 p. [in Ukr.]

7. VORONCHUK, I. (1997). The Role of the Ostrogski Princes in the Development of Volhynian Towns (according to the Materials of the Inventory of 1620). *Starokostiantyniv and the Region in the Space of Time*. Khmelnytskyi; Starokostiantyniv; Samchyky, pp. 46–58. [in Ukr.]

8. VORONCHUK, I. (1998). Monetary and Credit Sphere in Khmelnytskyi Region in the Middle Ages. *Entrepreneurship in Khmelnytskyi Region: History and Modernity*. Khmelnytskyi: Printing House of the City of Khmelnytskyi, pp. 40–44. [in Ukr.]

9. VORONCHUK, I. (1998). The Flourishing of Trade in Ostroh Rus. *Entrepreneurship in Khmelnytskyi Region: History and Modernity*. Khmelnytskyi: Printing House of the City of Khmelnytskyi, pp. 27–40. [in Ukr.]

10. VORONCHUK, I. (2001). Medieval Ostropol (according to the Inventory of the Possessions of the Ostrogski Princes of 1620). *Ostrohiana in Ukraine and Europe. Procedures of the International Scientific Symposium. Great Volhynia*. Vol. 23. Starokostiantyniv: Printing House of the City of Khmelnytskyi, pp. 246–257. [in Ukr.]

11. VORONCHUK, I. (2006). Fortification Buildings of Ostroh Region (according to the Inventory of the Estates of the Ostrogski Princely Family Composed in 1620). *Medieval and Early Modern Fortifications in Volhynia*. Kremenets, pp. 126–136. [in Ukr.]

12. VORONCHUK, I. (2012). *Population of Volhynia in the 16th – First Half of the 17th Centuries: Family, Household, Demographic Factors*. Kyiv: Feniks. 711 p. [in Ukr.]

13. VORONCHUK, I. (2015). «Small Cities» of Ostroh Region according to the Inventory of 1620. *Ostrozka Davnyyna*. Issue 4. Ostroh: Publishing House of the National University of Ostroh Academy, pp. 93–109. [in Ukr.]

14. HRUSHEVSKYI, M. (1995). *History of Ukraine-Rus*. Kyiv: Naukova Dumka, Vol. VI. 667 p. [in Ukr.]

15. ZAIATS, A. (2003). *Urbanization Process in Volhynia in the 16th – First Half of the 17th Century*. Lviv: Publishing House Dobra Sprava, 206 p. [in Ukr.]

16. ZAIATS, A. (2019). *Urban Society in Volhynia in the 16th – First Half of the 17th Century*. Lviv: Kolo Publishing House, 581 p. [in Ukr.]

17. *History of Cities and Villages of the USSR. Khmelnytskyi Region*. (1971). Kyiv: Naukova Dumka, 708 p. [in Ukr.]

18. KOVALSKIY, N. (1983). Locational and Magdeburg Charters Issued to the Cities of Ukraine as Part of the Crown Books of Records of the Lithuanian Metrica of the Second Half of the 16th – First Half of the 17th Century. *Historiographical and Source Study Issues in the National History*. Dnepropetrovsk: Printing House of DSU, p. 3–15. [in Rus.]

19. KOMPAN, O. (1963). *Cities of Ukraine in the Second Half of the 17th Century*. Kyiv: Publishing House of the Academy of Sciences of the USSR, 386 p. [in Ukr.]

20. *Rus Chronicle*. (1989). Translated by L. Mahnovets in accordance with the Hypatian Manuscript Chronicle. Kyiv: Publishing House Dnipro, XIV+590 p. [in Ukr.]

21. SAS, P. (1989). *Feudal Cities in Ukraine from the End of the 15th Century till the 1560s*. Kyiv: Naukova Dumka, 232 p. [in Rus.]

22. TEODOROVICH, N. (1899). *Volyn in the Description of Cities, Towns and Villages in the Church-Historical, Geographical, Ethnographic, Archaeological and Other Respects*. Pochaev: Printing House of Pochaevo-Uspenskaia Lavra, Vol. 4. IV+928 p. [in Rus.]

23. FRANKO, I. (1986). Thoughts on Evolution in the History of Mankind. *Collection of Writings in 50 Volumes*. Kyiv, Vol. 45, 575 p. [in Ukr.]

24. HOINATSKII, A. (1882). Bogorodichno-Pochaev Parish in the Town of Polonnoe. *Journal of Volyn Eparchy*. № 26, pp. 825–841. [in Rus.]

25. *Central State Historical Archives of Ukraine in the City of Kyiv*. [in Ukr.]

26. YASTREBITSKAIA, A. (1988). Small Cities as a Research Topic in Comparative

- Historical Studies of Medieval European Cities. *Middle Ages*. Issue 51, pp. 55–77. [in Rus.]
27. *Archives of the Lubartowicz-Sanguszko Princes in Sławuta*. (1887). Lviv, T. I. 1366–1506. 231 p. [in Pol.]
28. *Archives of the Lubartowicz-Sanguszko Princes in Sławuta*. (1890). Lviv, T. III. 1432–1534. 601 p. [in Pol.]
29. Library of the National Ossoliński Institute of the Polish Academy of Sciences (Wrocław). Manuscripts Department. Ref. № 3669/II. pp. 1–484. [in Pol.]
30. Długosz, J. (1969). The division of the Ostrogski family in 1621. *Acta Universitatis Wratislaviensis Historia*. Vol. 16. pp. 4–25. [in Pol.]
31. Jabłonowski, A. (1889). *Historical sources. T. XIX. Poland of the 16th Century in Terms of Geography and Statistics. T. VIII. Ruthenian Lands: Volhynia and Podolia*. Warsaw, II + 126 + 158 pp. [In Pol.]

На підставі інформації Інвентаря 1620 р., зокрема про місто Полонне, мусимо визнати значний внесок власників, у даному разі князів Острозьких, у розвиток як такого містобудівництва в українських землях у другій половині XVI – першій половині XVII ст. Засновуючи міські поселення, вони проводили величезну організаційну роботу, вкладали значні матеріальні ресурси, виявляли піклування про містян і не залишали їх без підтримки. Вони дбали про оборону міст, будуючи в них замки-фортеці, утримували там арсенали озброєння, клопоталися про розвиток міської торгівлі й різних промислів. Надаючи містам магдебурзьке право, вони сприяли розвитку самоврядування, а отже, й самосвідомості української людності.